

НАРОСТАННЯ ЗАГАЛЬНОЇ КРИЗИ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті проаналізовано вплив Першої світової війни на соціально-економічне та демографічне становище населення Лівобережної України, доведено зростання населення даного регіону всупереч економічній кризі.

Ключові слова: соціально-економічна криза, населення Лівобережної України, демографічні зміни, Перша світова війна, приріст, життєвий рівень, міграції.

Вступаючи у Першу світову війну, Російська імперія прирєкла себе на матеріально-технічні, політичні, морально-психологічні труднощі, які вже в 1915 р. переросли у глибоку економічну кризу, котру невзможі був побороти правлячий уряд. Війна, що ввірвалася непроханим гостем у розмірене життя мільйонів мирних людей, зруйнувала їх звичний уклад, довела до невимовних страждань і трагізму. Значний інтерес в істориків викликає питання вивчення воєнних та соціально-економічних аспектів цієї теми. За останні роки вийшла низка монографій, опубліковано матеріали конференцій, круглих столів, проведено значну кількість наукових праць, в яких розкриваються нові аспекти¹. Однак частина з них характеризується вузькістю у виборі предмета дослідження, фрагментарністю, а тому далеко не вичерпують усієї глибини і складності поставленої проблеми. Тому окремого дослідження як у хронологічному, так і в регіональному вимірі вимагають вивчення демографічні зміни населення українських земель, зокрема, його соціальна та національна структура, що суттєво змінилася внаслідок мобілізацій і біженства під час війни. Ці питання досить актуальні, але на жаль, на сьогодні вони ще недостатньо вивчені.

Із початком війни населення різко розділилося на мобілізованих до армії та цивільних. Кількість мобілізованих у Російській імперії була значною. За статистичними даними Всеросійського сільськогосподарського перепису, що відбувся влітку 1917 р., дізнаємося, що «із сільської місцевості 47 губерній Європейської Росії було мобілізовано 10 932 600 осіб, тобто, 47,4% працездатного чоловічого населення»². Щоб краще уявити, якими були втрати робочої сили для сільського господарства, наведемо такі цифри: із кожних 100 селянських господарств було відірвано 60 працездат-

них годувальників. Щодо всього населення імперії, то з кожної тисячі осіб у армію було взято 112 чоловік³. У Чернігівській та Полтавській губерніях, що споконвіку були аграрними, кількість мобілізованих була критичною на одне селянське господарство – 0,7 %.

Після оголошення загальної мобілізації вже зразу було зафіксовано низку негативних явищ у суспільстві: масові заворушення, спад в економіці, подорожчання продуктів і товарів першої необхідності. Газета «Южный край» у серпні 1914 р. провела аналітичне дослідження щодо ситуації у країні. Доцент Московського університету П.Фомін зауважив: «Війна виявила колосальний вплив на нашу промисловість, економіку, торгівлю. Найбільшого потрясіння зазнало сільське господарство»⁴. Щоб запобігти хвилюванню серед населення, Міністерство внутрішніх справ розробило цілу програму, викладену в циркулярних листах до губернаторів. У них міністр внутрішніх справ М.Маклаков наказував губернаторам не тільки викликати загальну довіру в населення, а й піклуватися про сім'ї мобілізованих, стримувати населення від паніки та соціальних виступів⁵. Одночасно належало суворо карати осіб, які вносили паніку і смуту, а у випадку незаконних дій людей діяти швидко і рішуче. Із поліцейських рапортів щодо погромів дізнаємося, що за перші 6,5 місяця 1914 р. (перед оголошенням війни) на Лівобережжі сталося 20 селянських виступів, а з початком мобілізації їх уже відбулося 265⁶. У період мобілізації зустрічалися відверті заяви селян про небажання проливати кров: «Поки нам не дадуть землю, на війну не підемо!», «У селян землі немає – воювать немає чого!». Вони згадували період російсько-японської війни: «В ту війну нас обманули, і зараз надурять!». Поступово в імпе-

рії мобілізацію було проведено успішно, 96% мобілізованих з'явилися на призовні пункти⁷.

Селянські господарства Лівобережної України залишалися без чоловічих рук. Це підтверджують дані Всеросійського сільськогосподарського перепису 1917 р.: у Полтавській губернії на третій рік війни залишилося 38,7% чоловічого населення, у Чернігівській – 30,2 %⁸. Вищенаведене підтверджують і архівні документи, а саме – звіт щодо вжитих агрономічних заходів у Кролевецькому повіті за 1915 р.: «Зміни, що відбулися у країні з початком війни, боляче вдарили по сільському господарству. Із наших сіл було мобілізовано майже все працездатне чоловіче населення»⁹. Війна затягувалася, непомірно зростали ціни на промислові та продовольчі товари, знижувався життєвий рівень населення, посилювалося його незадоволення владою. Газета «Черниговское слово» від 1 листопада 1915 р. зазначала: «Незорані поля залишилися восени в багатьох селах. Багато не обробили землю, тому що немає чим, люди у паніці – раптом війна докотиться і сюди, доведеться втікати»¹⁰.

Величезних втрат зазнало і тваринництво: в армію було забрано 500 тис. найкращих коней. Скорочення кількості коней і волів створило загрозу успішному проведенню сільськогосподарських робіт, а зменшення кількості корів і свиней загострило становище на м'ясному ринку та боляче вдарило по селянських господарствах, призвело до різкого зменшення надходжень до їх бюджету. Селянські господарства, внаслідок зменшення ресурсу робочої сили, скорочення посівних площ, чисельності худоби, зменшення сімейного прибутку здрібнювалися. Лише там, де у сім'ях залишалися чоловіки, була змога обробити власні десятини і реалізовувати залишок вироблених товарів на ринку.

Невтішною була ситуація і в промисловості, яка з початком війни потужно працювала на забезпечення армії військовою технікою та спорядженням. Унаслідок цього виробництво товарів широкого вжитку різко зменшилося. Скорочували виробництва галузі легкої та харчової промисловості, яких на Лівобережжі була переважна більшість. Зовсім закривалися підприємства пивоварної, винокурної, будівельної, меблевої промисловостей. Варто зазначити, що суттєві зміни в економіці призвели до різкого зниження життєвого рівня робітників, службовців та інших груп міського населення Полтавської і Чернігівської губерній. Унаслідок зменшення

чисельності робітників-чоловіків, які були мобілізовані, збільшилася питома вага працюючих жінок і підлітків. Метою кожного громадянина було вижити, забезпечити свою родину їжею, паливом, житлом та одягом. Преса раз у раз повідомляла про випадки зловживання службовим становищем, дезертирство, підробку документів, спекуляцію, шахрайство, а також про різке зростання кількості грабіжок та грабунків¹¹.

Війна ставала буденністю. Лише протягом жовтня 1914 – березня 1915 рр. ціни зросли удвічі. Навіть у Полтаві, де на той час хоч і не постійно, але ж функціонували базари та роздрібні ярмарки, на які жителі навколишніх сіл привозили м'ясо, молоко, городину, худобу, ціни на продукти були надзвичайно високими. В архівних документах містяться матеріали щодо підняття цін на зерно. У деяких місцях виникала необхідність вилучати товар у спекулянтів¹².

Над цінами та наявністю продуктів у Полтаві, Чернігові, у повітових містах і містечках вівся постійний контроль. У Ніжині 2 листопада 1915 р. вирішувалося питання щодо встановлення таких цін: на цукор-пісок – 6 крб. 80 коп. за пуд; кусковий (рафінад) – 7 крб. 15 коп. за пуд. Оптова ціна: цукор-пісок – 5 крб. 80 коп. У доповіді міського голови констатувалося, що рафінад на заводі був відсутній за браком робочих рук. Щоб забезпечити місцеве населення цукром, пропонувалося доставити його з курських цукрових заводів¹³. Деякі товари продавалися безперервно, хоча ціни на них зросли вдвічі, деякі взагалі зникли. Так, на початку 1916 р. у протоколі засідання міських зборів у Мглині повідомлялося: «За період війни ціни зросли непомірно, наприклад, дрова з 18 крб. до 30 крб. (за сажень), хліб житній продається по 5 коп. за фунт, м'ясо було по 17 коп. за фунт, зараз ціна впала до 14 коп., тому, що управитель Оксаківський зібрав по хатах худобу і наказав продати по 14 коп. Після цього перелякані торговці ціни не піднімали. Щоб не продавати по встановленій ціні вони часто ховають продукти»¹⁴.

Займатися спекуляцією у роки війни почали і банки. Торгівля не входила в коло діяльності їхніх власників, однак вони скуповували дефіцитні товари, одержуючи на цьому нечувано великі прибутки. Уряд на місцях намагався контролювати ситуацію, видавав укази з цього приводу. У фондах Чернігівського обласного державного архіву збереглася постанова Сосницької державної думи від 2 травня 1915 р. про заходи по запобіганню зловживань на внутрішньому ринку такого змісту:

1) для регулювання цін на товари першої необхідності ліквідувати синдикати та монополії окремих осіб на закупку продуктів із фабрик і заводів (у купця Глушанського – борошно, із заводів Терещенка, цукор – Крюківського цукрового заводу);

2) заборонити піднімати ціни директорам заводів і фабрик¹⁵.

Міністр внутрішніх справ А.Хвостов призначив головним відповідальним за контролем над продовольчою ситуацією у Полтавській губернії С.Гриневича та в Чернігівській – М.Савицького. В їхні обов'язки входило:

визначати кількість продуктів, необхідних для потреб місцевого населення;

з'ясувати точну кількість запасів у місцях торгівлі та на складах;

з'ясувати кількість продукції першої необхідності та ціни та неї;

регулювати кількість підвезення продуктів для місцевого населення;

обговорення всіх питань із населенням, інформування Міністерства внутрішніх справ із цих проблем¹⁶.

У Чернігівській губернії почала діяти карткова система. На кінець 1916 р. у більшості міст повністю припинилося випікання білого хліба. Тисячі людей стояли в чергах, часто не будучи впевненими, що їм щось дістанеться. «Черниговская земская газета» так описувала ситуацію цього часу: «Доводилося стояти з двох – трьох годин ночі майже до вечора. Деякі просто приходили ночувати на майдані, аби потрапити в першу чергу. Продовольча група не потурбувалася, щоб продавати хліб у кількох місцях, таким чином усім довелося чекати у величезній черзі. Робочому люду приходилося найгірше: або втрачати робочий день і голодувати, а було і так, що, стоячи в черзі, вони хліба не діставали, навіть по кілька днів. Продовольчий комітет не вживав ніяких заходів, не дивлячись на те, що ходили уперті чутки, що в місті є захований хліб. Юрба, яка складалася в основному з трудящих жінок, направилася до комітету. Вона почала перекидати стільці, столи, рвати на шматки папери, погрожуючи побити всіх членів і службовців. Члени, які були, повтікали. За ними жінки гналися 2 квартали і били їх у спину. Тоді помічник районного начальника, член полкового комітету Українського полку, викликав по телефону солдат. Незабаром прибули озброєні солдати Воронезької дружини й артилеристи, які перебувають у Чернігові, і пообіцяли, що завтра буде хліб. Юрба розійшлася по домівках.

Незабаром до будинку міліції почали привозити борошно, хліб, інші харчові продукти, які були заховані. На другий день у кожній крамниці міста можна було вільно купити хліб по карточці¹⁷. На Полтавщині карткова система запроваджена не була, влада обмежилася встановленням двох пісних днів на тиждень¹⁸.

Зменшення товарообігу на внутрішньому ринку зумовило знецінення грошей. Їх кількість за період із 1 липня 1914 р. по 1 січня 1917 р. зросла у 3,3 рази. Утворився дисбаланс між попитом та пропозицією, життєвий рівень знизився у кілька разів. Інфляція катастрофічно посилювала бідність та злидні абсолютної більшості населення Лівобережної України, знижувався соціально-економічний рівень населення, різко посилювалося незадоволення владою. Представники правлячого режиму намагалися відвернути увагу громадськості від дійсних причин тяжкого становища, в якому опинилися різні суспільні верстви і прошарки населення. Активну роль, як завжди у таких випадках, відіграло поліцейське відомство, яке через агентуру, розгалужену мережу чорносотенних організацій поширювало хибну інформацію про тяжке становище у країні, в цьому звинувачувало кого завгодно, крім правлячого режиму, – іноземців, біржовиків, торговців, біженців тощо¹⁹.

Звичайно, питання біженців у роки війни було досить важливими. Біженці створювали серйозні економічні, продовольчі, медико-санітарні проблеми. Після відступу російських військ із захоплених територій Західної України біженці потяглися вглиб Російської імперії. Одна з перших партій, в якій налічувалося 500 осіб, прибула до Ніжина 12 травня 1915 р.

Ситуація з біженцями продовжувала загострюватися, викликала занепокоєння у губернських властей. На середину липня 1916 р. біженців у місті було вже близько 35 тис. Осіб²⁰. «Для одних людей війна – страшне лихо, для інших – спосіб набити свій гаманець. До таких можна віднести скупників. Тепер ними зробилися і поляки, і українці, й особливо євреї. Вони «ковтають» все підряд, набиваючи при цьому свої кишені, скуповують у солдат за безцінь печений хліб, одяг. Особливу діяльність скупники виявили щодо біженців, оскільки злидні примушують їх віддавати все за продукти харчування майже безкоштовно – нову нагільну білизну за 20 – 30 коп., чоботи – за 1 крб. 50 коп. – 2 крб., новий козушок – за 15 крб. Дехто з них іде

з Польщі чи Литви і веде за собою корову чи коня, однак через дорожнечу на корми для скотини змушені продати і їх: корову за 7–10 крб., коня за 10–15 крб.»²¹. Так оцінювали обстановку на Чернігівщині сучасники.

У фондах Чернігівського архіву збереглася телеграма з Петрограда від міністра внутрішніх справ О.Хвостова до чернігівського губернатора щодо перевезення військових вантажів, облаштування біженців: «У зв'язку з наслідками війни життя всередині країни дуже ускладнилося. Імператор 20 жовтня висловив своє занепокоєння зростанням цін на продовольство і продукти першої необхідності. Тому всім губернаторам наказую взяти повний контроль та відповідальність щодо ліквідації зловживань і безладу у суспільстві. Контролювати пункти найбільшого скупчення вантажу та ознайомитися з труднощами, що виникають: 1) вирішити проблеми з перевезенням військової техніки та вантажу, ліквідувати всі скупчення на станціях; 2) розвантажувати негайно всі прибуваючі з фронту вагони; 3) вести боротьбу з підняттям цін; 4) допомога і облаштування біженців; 5) регулярно проводити санітарні заходи»²².

Як зазначалося вище, основні потоки біженців спрямовувалися вглиб Російської імперії. Через Полтавську губернію у листопаді 1915 р. пройшло 24 000 біженців, в 1916 р. їх кількість зростала. Так, у червні пройшло 32 764 особи, в листопаді – 42 682. Через Чернігівщину за відповідний період пройшло 28 648 осіб, у червні 1916 р. – 31 724 особи, в листопаді – 36 224 особи. Однак певна їх частина залишалася на території України – близько 335 тис. осіб, із них 35 432 особи залишилися на території Чернігівської губернії, трохи більше, майже 60 тис., на Полтавщині²³.

Переселенці і взагалі маса людей, зрушених війною, намагалися осісти у містах, сподіваючись знайти роботу і житло. Частину квартир було реквізовано військовими відомствами для власних потреб. Потребували приміщень новоутворені комітети, фонди та інші установи. Школи й інші навчальні заклади було переобладнано під лазарети. Все це спричинило різке підвищення цін на квартири. Вже на початок 1915 р. на 50% збільшився квартирний податок. Основними причинами дорожнечі відомий економіст професор К.Воблий уважав не спекуляцію, а порушення товарообміну всередині країни, загальний розлад господарського життя, підвищення старих та введення нових податків. Так, кожна з губерній намагалася системою заходів перешкоди-

ти вивезенню товарів, сировини зі своїх меж, одночасно домовляючись про доставку з інших територій того, чого в них бракувало. На початку 1915 р. на 25% збільшився податок на залізничні квитки. Роздрібні ціни завжди зростали значно швидше порівняно з оптовими, отже, основний тягар витрат лягав на споживачів²⁴.

Скорочення товарообігу також було тісно пов'язане з роботою транспорту. Західні залізничні шляхи було зайнято противником, а східні, завантажені воєнними перевезеннями, не справлялися з доставкою продовольства. У 1916 р. залізницями було перевезено зерна, цукру, інших продуктів удвічі менше, ніж у 1913-му²⁵. Звичайно, недовезене для армії продовольство заготовлялося безпосередньо на місцях розташування військових частин. Це, своєю чергою, позначалося на становищі місцевого населення. Підтвердженням цього є лист міністру внутрішніх справ О. Хвостову від чернігівського губернатора: «У даний час найбільш важливою для зв'язку між різними частинами фронту є залізнична лінія Рівно – Сарни – Луїнець (вона проходить уздовж лінії фронту), друга лінія дуже переповнена і не може виконати потреби військового часу – Гомель – Бахмач – Київ.

Спекулянти з метою збагачення вступають у спілку з працівниками залізниці, вимагають грошей за швидке перевезення товару. Під час обшуків у єврейського населення знайдено велику кількість дрібної розмінної монети. Хто з населення буде займатися приховуванням дрібних грошей, його чекає штраф у сумі 3 тис. крб. чи 3 місяці арешту»²⁶.

Свідчення начальника станції Бахмач про надзвичайні обставини у районі: «У даний період проходить перевезення продуктів харчування між станціями Ромни та Гомель. Із військових вантажів перевозиться лише сіно. Перевезення військ не відбувається. Воно затримується внаслідок великого перенавантаження Києво-Воронезької залізниці. На даний момент тут зібралось близько 2 тис. вагонів, не прийнятих Московсько-Київською залізницею. Нещодавно внаслідок збільшеного перевезення військ було затримано 350 вагонів із лісом, сукном, іншими товарами. Затримується розвантаження вагонів. У мирний час на розвантаженні вагонів працювало 35 чоловік у день, зараз – 12, із них 5 біженців. Заробітна плата вантажника – 35 крб. щомісячно. Дорожнеча життя тісно зв'язана із застоєм на вузлових станціях. На станції Бахмач є харчовий пункт, він працює гірше, ніж раніше. Після 9 годин вечора їжа не відпускається»²⁷.

Унаслідок ускладнення перевезень вантажів залізницею у місті Кролевець відчувалася нестача предметів першої необхідності. Так, цукор продавався за ціною 19 коп. за фунт у споживчих лавках, а у торгових лавках він був уже по 22 коп. за фунт. Сіль у продажу була відсутня. Гас продавався за ціною від 6 до 10 коп. за пуд, пшеничне борошно по 9 коп. за фунт, свічки по 60 коп. за фунт. Були проблеми з постачанням махорки, риби, чаю. Ціна на дрова у цей період досягала 64 крб. за куб. сажень.

Мінерального палива не було, хоча його потребували слюсарні майстерні та кузні, що виробляли для потреб армії холодну зброю. У воєнний період майстерні працювали на вугіллі з дерева, ціна якого була досить високою. Вугілля потребувало виробництво, де виготовлялися консерви та снаряди. Щомісячна потреба у вугіллі становила для такого міста, як Кролевець – 8 вагонів, для Алтинівки – 5 вагонів, для Коропа – 2 вагони. Нафти не було загалом²⁸.

Архівні документи того часу свідчать, що випадки зловживань на залізничному транспорті були непоодинокими. Із боку залізничних агентів було виявлено ряд зловживань – хабарництво, вимагання, розкрадання вантажу. Всі – від начальника станції до зчеплювальника вагонів – були активно задіяні в цьому. Виникали організації «толкачів», яка з метою швидкого постачання вантажу встановлювали таксу від 25 до 150 крб. за вагон. Ця організація мала своїх агентів на усіх залізничних станціях і шляхом підкупу на проміжних станціях проштовхувала вагони до пункту призначення. Створювався безлад на залізниці. Так, вагони з артилерійськими снарядами, що прямували на Південно-Західний фронт за наказом агентів були відщеплені від потягу на станції Конотоп і простояли там на запасних коліях цілий місяць. Із лінії фронту на пошуки снарядів було вислано групу бойових офіцерів²⁹.

Кількість біженців із кожним днем війни постійно збільшувалася. Всього за 44 дні з 16 вересня по 31 жовтня 1915 р. по станції Новомиргород пройшло 156 551 чол., за період з 1 по 5 листопада – 6105 чол.; по станції Бахмач – з вересня по жовтень – 269 012 чол.; початок листопада – 3057 чол.³⁰ Для їхніх потреб на території Чернігівської губернії було влаштовано продовольчі пункти та лікарні у містах Батурин і Конотоп. Дітям видавали гарне харчування та одяг. Щоб запобігти епідеміям, побудували шість криниць за рахунок міської управи. У людних місцях поставили бочки з питною водою, вулиці прибирали щоденно.

Поблизу міст встановили два інфекційних бараки, де чергували карети швидкої допомоги³¹.

Під час війни значно скоротилася кількість медичного персоналу – його поглинав фронт, факхової допомоги не вистачало. Окрім того, з появою біженців із Західної України та Польщі на Лівобережжі у 1915 р. спалахнули інфекційні хвороби³². Серед них небезпечною була холера: з 9 січня по 12 липня 1915 р. було зареєстровано 383 таких випадків захворювання, 120 осіб померло.

З'явився «букет» інших заразних хвороб. У червні 1915 р. 55 осіб захворіли на висипний тиф, 157 – черевний, зафіксовано 55 випадків дизентерії, 250 – дифтерії, 407 – скарлатини. Губернському земському зібранню на своїй ювілейній, 50-й сесії (3 березня 1915 р.) довелося ухвалювати нові заходи боротьби проти заразних хвороб. Улітку становище настільки погіршало, що управі було надано кредит у розмірі 200 тис. крб. На ці кошти було вирішено збудувати 55 літніх (тимчасових) бараків для заразних хворих і 55 зимових (постійних) на 822 лікарняних ліжка³³.

Водночас облаштовувалися притулки для скалічених на війні солдатів: у с. Павлівка Мглинського повіту – на 40 ліжок, у Новомиргородському повіті – на 200 ліжок, а у с. Клишів Суразького повіту – на 300 ліжок. У Ніжині для лікування поранених та хворих діяло вісім шпиталів військового відомства на 2053 ліжка; 10 шпиталів Всеросійського земського союзу на 1797 ліжок; три шпиталі міського союзу на 188 ліжок; шість шпиталів Червоного хреста на 975 ліжок; всього – 68 шпиталів на 7888 ліжок.

Члени Чернігівського комітету клопотали, щоб Головний комітет Міського союзу асигнував кошти на утримання 2110 ліжок у шпиталах, 960 ліжок у притулках і сприяв забезпеченню їх медикаментами, перев'язувальними матеріалами та хірургічним інструментом на 914 ліжок. Витрати на утримання одного ліжка становили 0,90 крб. на добу у шпиталах і 0,60 крб. у притулках. Для зменшення витрат громадськість організувала групи санітарів для безоплатного перенесення поранених. На їх утримання робили внески громадські організації та приватні особи³⁴. Влада на місцях закликала населення економити кошти, проявляти патріотизм та надавала допомогу сім'ям мобілізованих на війну чоловіків. Губернське і повітове керівництво намагалося бути прикладом для населення, однак ситуація в регіоні погіршувалася з кожним днем.

Згідно з доповіддю козелецького міського голови про скорочення деяких видів витрат на воєнні потреби пропонувалося:

«асигнувати 1500 крб. у розпорядження місцевого комітету російської організації Червоного хреста на створення в місті Козелець шпиталю на 20 ліжок;

асигнувати із запасів міста 300 крб. на одноразову допомогу сім'ям запасних нижчих чинів, які були покликані на військову службу;

крім війни, до нас прийшла ще одна біда – холера. Ситуація потребує негайного втручання в санітарний стан нашого міста. Негайно затвердити посаду охоронця, який буде прибирати базарну площу, відвести місце для водопою та купання коней, відвести місця для прання білизни»³⁵.

Соціально-економічна криза загострювалася з кожним днем війни. Правлячі кола імперії виявилися нездатними підтримати мінімальну рівновагу в народному господарстві. Армія стала головним споживачем і промислової, і сільськогосподарської продукції, люди були покинуті напризволяще. Виникали вкрай небезпечні диспропорції, які негативно впливали на зростання цін і прибутків, ширили спекуляцію і дорожнечу, розривали економічні зв'язки міста й села. Спеціально створена комісія Державної Думи провела дослідження стану ринку за період із вересня 1914-го по вересень 1915 р. і підтвердила, що ціни на товари першої необхідності за цей час значно зросли³⁶.

Ситуація у 1916 р. продовжувала загострюватися, сподівання на покращення життя залишалися марними. Політика таксації погіршувала матеріальне становище трудящих. Розрахунки на те, що встановлення граничних цін на товари першої необхідності певною мірою сприятиме розв'язанню продовольчого питання і утримася трудящих від невдоволення, не виправдалися. Запроваджена владою політика зазнала повного краху. Це змушений був визнати і уряд, який циркуляром від 20 грудня 1916 р. постановив до 1 лютого 1917 р. скасувати такси на переважну більшість продовольчих товарів³⁷.

Ситуація в сільському господарстві також погіршувалася. Не допомагали підняти його і тимчасові відпустки з фронту господарів господарств. Продовжувала скорочуватися кількість керівників, що не мали робочої худоби. Незважаючи на труднощі, міністр землеробства А. Ріттіх на Чернігівську та Полтавську губернії (у зв'язку з продовольчою кризою) видав наказ про заготівлю певної кількості продуктів для потреб армії.

Полтавщина було зобов'язано зібрати 24 435 тис. пудів жита, 13 463 тис. пудів пшениці, 7170 тис. пудів вівса, 85 тис. пудів ячменю, 3750 тис. пудів гречки, а Чернігівщина – 38 558 тис. пудів. Таке зобов'язання лягло непосильним тягарем на плечі селян і ще більше загострило проблеми.

Заготівлю А. Ріттіх намагався закінчити за 35 днів, до 6 січня 1917 р., однак на місцях вона відбувалася з великими труднощами. Характерно, що самого міністра потреби селян не цікавили, він переймався проблемами діючої армії. Така поведінка А. Ріттіха обурювала населення, і свідчила про розтління влади та продовольчий хаос. Даючи оцінку результатам ріттіхівської кампанії, сучасники писали: «Продовольче питання перетворилося на загальноімперську продовольчу катастрофу, загрожуючи наслідками країні та її майбутньому. Звідусіль тягнуться голодні роти, змучені та подавлені...»³⁸.

Усі економічні заходи, які вживав уряд Миколи II у 1916 р., не приносили ніякого полегшення населенню. Попри колосальні військові витрати, уряд прийняв рішення про виділення коштів на проведення у 1916 р. Всеросійського сільськогосподарського перепису. З'явилася постанова міністра сільського господарства Н. Наумова про необхідність його проведення. Перепис мав визначити кількість робочого селянського населення, тварин, посівних площ, запасів продовольства³⁹.

Перепис відбувся у 1916 р., його формуляри вміщували запитання щодо різних сторін життя регіону: а) серед населення підраховувалася кількість чоловіків, у тому числі військовозобов'язаних, найманців, полонених, жінок та усіх, хто не був відсутній більше одного місяця; б) коні враховувалися окремо: кількість лоша до одного року, кількість коней від одного до чотирьох років, дорослі коні від чотирьох років. Кількість великої рогатої худоби, в т.ч. корів, волів, бичків, свиней, кабанів, поросят, овець; в) посіви всіх рослин у полі та на присадибній ділянці у десятинах, а також овочі, насіння. Перепис був ускладнений необхідністю врахування у складі населення великої кількості біженців з окупованих і прифронтових територій, реєстрував тільки наявне населення, не враховуючи чоловіків, які були на фронті. Записи проводилися не поіменно, а підсумково, що призвело до суттєвого зменшення та викривлення даних щодо справжньої кількості населення⁴⁰.

Хоча дані перепису були неточними, однак вони виявили кількісне збільшення населення. Підрахунками в Чернігівській губернії в 1916 р. за-

ймалося Чернігівське губернське статистичне бюро. Матеріали щодо кількості населення були опубліковані лише через три роки, в 1919 р. Чернігівською друкарнею Радянського народного господарства.

Кількість населення Чернігівської губернії у 1916 р. (за даними Всеросійського сільськогосподарського перепису):

Повіти	Всього населення	Сільське населення	Міське населення
Суразький	223 961	194 732	29 229
Мглинський	163 315	141 498	21 817
Стародубський	162 855	140 539	22 316
Новозибківський	186 014	159 869	26 145
Новгород-Сіверський	180 342	156 384	23 953
Глухівський	159 501	137 944	21 557
Кролевецький	149 395	128 214	21 181
Сосницький	219 872	188 484	31 388
Городнянський	189 814	163 346	26 468
Чернігівський	163 030	139 264	23 766
Остерський	218 965	186 765	32 200
Козелецький	171 588	145 452	26 136
Ніжинський	183 164	156 928	26 236
Борзнянський	183 178	156 637	26 541
Конотопський	171 301	147 334	23 967

Загалом у 1916 р. у Чернігівській губернії мешкало 2 726 290 осіб, із них 2 343 390 – сільські жителі, 382 900 – міщани⁴¹. Етнічний склад міського населення Чернігівщини не змінювався і складався переважно з українців, росіян та євреїв. Населення постійно кількісно зростало, навіть переселення, а за ці роки покинуло домівки 281 тис. осіб, не вплинуло на збільшення чисельності населення. Незважаючи на участь чоловіків у війні, кількість населення Лівобережної України порівнянно з 1907 р. збільшилася на 244 тис. осіб, а порівняно з 1897 р. – на 428 436 осіб.

Співвідношення між кількістю чоловіків та жінок залишалося на користь жінок. Унаслідок мобілізації чоловіків на війну побільшало вдів та одиноких незаміжніх жінок. Диспропорція між чоловіками й жінками особливо стала загрозливою у сільській місцевості, де вона досягла небезпечної межі – на 1 тис. чоловіків припадала 1231 жінка. У сільському господарстві жіноче населення перевищувало чоловіче на 25%. Жінки почали переходити до міст у пошуках ро-

боти, внаслідок чого кількість міщан зросла на 12,6%⁴². Збільшилася кількість сімей, які не мали дітей на 12,5 %. Якщо до війни народжувалося в середньому 4,04 дитини, то за підрахунками перепису, середня кількість дітей народжених на Лівобережній Україні в роки війни становила лише 2,68 %⁴³. Загальна кількість населення Лівобережної України помітно збільшилася за рахунок прибулих біженців, що внесло свою частку в погіршенні ситуації регіону.

Влада виявилася безсилою, щоб запобігти загальній кризі. Ситуацію ускладнила холодна сніжна зима 1916–1917 рр. Тяжкі погодні умови викликали серйозні транспортні ускладнення. Залізничні колії було заметено снігом, порушення транспортного сполучення призвело до розладнання продовольчого та паливного постачання. Селяни не наважувалися їздити в місто на базари, міські пекарні внаслідок відсутності пального не могли працювати. Складна ситуація з продовольством у містах підійшла до критичної межі. Навіть на надзвичайному загальному зібранні Всеросійської сільськогосподарської палати 28 листопада – 1 грудня 1916 р. виразник інтересів сільськогосподарських виробників професор П. Мілюгін ініціював негайне повернення з діючої армії близько 2 млн осіб, мобілізованих із села.

Брак пального змусив закривати і промислові підприємства, робітники виходили на вулиці з революційними закликами. Відбуваються страйки робітників залізничних майстерень Полтави, Кременчука, Крюкова. Загалом у Полтавській губернії із жовтня 1915 р. до лютого 1917 р. відбулося 24 страйки. Антивоєнні виступи мали місце не тільки у містах. Так, селяни сіл Пустовійтове Кременчуцького повіту, Шарківщина Миргородського повіту, Новаки Лубенського повіту, Гребінки в економії графа Мусіна-Пушкіна також висловлювали своє незадоволення існуючим урядом та соціально-економічним становищем. Загалом за роки війни лише на Полтавщині відбулося понад 50 селянських повстань⁴⁴. Звістка про Лютневі події викликала велике патріотичне піднесення. Встановлення нової влади в містах відбулося мирно й безкровно.

Таким чином, підсумовуючи вищезазначене, можна впевнено сказати, що в роки Першої світової війни провідна роль у формуванні соціальних та економічних чинників на території Полтавської та Чернігівської губерній продовжувала належати сільському населенню.

Саме селяни впливали на соціальний, економічний, культурний розвиток країни, були головними виробниками матеріальних благ, передавали традиції матеріальної і духовної культури, психологічні особливості народу. Війна засвідчила технічну, економічну, фінансову слабкість Російської імперії, залежність усього народного господарства та промисловості від зарубіжних поставок техніки, устаткування, товарів широ-

кого вжитку. Вона вплинула на зменшення кількості одружень, збільшилося число вдів та одиноких жінок. Як наслідок цього, зменшилася народжуваність дітей. Кількість новонароджених, які з'явилися на світ під час Першої світової війни, була найменшою за весь період – 2, 68 відсотка. Глибока безодня, що пролягла між правлячою верхівкою та знедоленою частиною населення в роки війни, ставала ще більшою.

Джерела та література

1. *Андрусишин Б.І.* Українці в роки Першої світової війни: матеріали Міжнародної наукової конф. – К., 1998; *Бовыкин В.И.* Финансовый капитал в России накануне Первой мировой войны. – Москва, 2001; *Вільшанська О.Л.* Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни // УІЖ. – 2004. – № 4; *Литвин В.М.* Україна: доба війн і революцій (1914 – 1920 рр.). – К., 2003; *Лазанська Т.І.* Становище біженців України в роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. – Вип. XVI. – К., 2009; *Реснит О.П., Сердюк О.В.* Перша світова війна і Україна. – К., 2004; *Реснит О.П., Сердюк О.В.* Сільське господарство і світовий продовольчий ринок (1861 – 1914 рр.). – К., 2011; *Шевченко В.М.* До питання про кількісну характеристику селянського руху в Україні періоду Першої світової війни: матеріали Міжнародної наукової конф. – К., 1998.
2. *Анфимов А.М.* Российская деревня в годы Первой мировой войны. – Москва, 1962. – С.132.
3. *Кошик А.К.* Рабочее движение на Украине в годы Первой мировой войны и февральской революции. – К., 1965. – С. 48.
4. Война и промышленность // Южный край / Ежедневная газета. – Х., 1914. – № 1121. – С.3.
5. Чернігівський обласний державний архів (далі – ЧОДА), ф. 145, оп.1, спр. 760, арк. 58.
6. Там само, ф. 336., оп.1, спр. 166, арк. 8.
7. *Вільшанська О.Л.* Указ. праця. – С.68.
8. *Поршнева О.С.* Менталитет и социальное поведение рабочих, крестьян и солдат в период Первой мировой войны. – Екатеринбург, 2000. – С. 94.
9. *Анфимов А.М.* Указ. соч. – С. 189.
10. Что на полях? // Черниговское слово. – Чернигов, 30 октября 1916. – С.2.
11. ЧОДА, ф. 145, оп. 2, спр. 782, арк. 7–8.
12. Там само, оп.1, спр. 790, арк. 9.
13. Там само, спр. 1064, арк. 42.
14. Там само, оп.2, спр. 760, арк. 39.
15. Там само, оп.1, спр. 1057, арк. 6.
16. О назначении ответственных за продовольственной ситуацией // Правительственный вестник / Центральный правительственный орган при Главном управлении по делам печати (1869 – 1917 гг.). – 24 октября 1915 г. – № 248. – С. 2 – 3.
17. О хлебном вопросе // Черниговская земская неделя. – 1917. – № 18. – С.14.
18. Постные дни // Лохвицкое слово. – 1916. – № 44. – С.4.
19. *Реснит О.П., Сердюк О.В.* Перша світова війна і Україна. – С. 162.
20. *Дубровский С.М.* Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма. – Москва, 1975. – С.58.
21. Хроника местной жизни // Нежинский голос. – 1915. – № 175. – С.2.
22. ЧОДА, ф. 145, оп.2, спр. 760, арк. 3.
23. *Лазанська Т.І.* Указ. праця. – С. 197.
24. *Гусаков А.Д.* Очерки по денежному обращению России накануне и в период Великой Октябрьской революции. – Москва, 1946. – С. 66.
25. Україна: хроніка XX ст. Роки 1911 – 1916 / Дюнік О., Любченко В. та ін. – К., 2007. – С.21.
26. ЧОДА, ф. 145, оп. 2, спр. 760, арк. 58.
27. Там само, спр. 769, арк. 15–16.
28. Там само, спр. 760, арк. 3.
29. Там само, оп.1, спр. 554, арк. 56.
30. Черниговская земская неделя. – 1915. – № 49. – С.4.
31. Там же. – № 51. – С.2.
32. *Загребельна Н.І.* Провідні гуманітарні громадські організації в Україні у період Першої світової війни: створення, структура, соціальна база, джерела фінансування // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. VI. – К., 2003. – С. 257.
33. *Реснит О.П., Сердюк О.В.* Перша світова війна і Україна. – С. 138.
34. ЧОДА, ф. 145, оп.2, спр. 554, арк. 50 – 51.

35. Там само, оп.1, спр. 899, арк. 82.
36. Сообщение Главного управления землеустройства и хлеборобства // Южно-русская сельско-хозяйственная газета. – 4 октября 1915. – С.3.
37. Лановик Б.Д. Економічна історія України. – К., 2004. – С. 178.
38. Сидоров А.Л. Экономическая политика России в годы Первой мировой войны. – Москва, 1973. – С. 491.
39. ЧОДА, ф. 145, оп.3, спр. 1275, арк. 9.
40. Нариси з історичної статистики / Упор. В.І.Карпов. – К., 1997. – С. 118.
41. Там само. – С. 120.
42. Вільшанська О.Л. Указ. праця. – С. 64.
43. Нариси з історичної статистики. – С. 118.
44. Поршинева О.С. Крестьяне, рабочие и солдаты России накануне и в годы Первой мировой войны. – Москва, 2004. – С.317.

Виктория Качмала

Социально-экономический и гуманитарный кризис в годы Первой мировой войны (на примере Полтавской и Черниговской губерний)

В статье проанализировано влияние Первой мировой войны на социально-экономические и демографические изменения населения Левобережной Украины, доказан прирост жителей вопреки экономическому кризису.

Ключевые слова: социально-экономический кризис, население Левобережной Украины, демографические изменения, Первая мировая война, прирост, жизненный уровень, миграции.

Victoria Kachmala

Socio-economic and humanitarian crisis in the World War I (for example, Poltava and Chernihiv provinces)

The article deals with the problem of the influence I World War on the socio-economic and demographic situation population of Left-Bank Ukraine, lead to growth people this region in spite of economic crisis.

Key words: socio-economic crisis, the population of Left-Bank Ukraine, demographic change, I World War, welfare, living standart, migration.

УДК: 327.321;477-(498)

Теоділ РЕНДЮК (м. Київ)

СТАНОВИЩЕ УКРАЇНЦІВ ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ У СКЛАДІ ВЕЛИКОЇ РУМУНІЇ ВПРОДОВЖ 1918–1940 РОКІВ

Стаття присвячена висвітленню на основі маловідомих дотепер в українській історіографії документів та матеріалів, опублікованих останнім часом, зокрема, в Румунії, а також новітніх праць українських та румунських авторів питання щодо становища етнічних українців Північної Буковини в королівській Румунії протягом міжвоєнного періоду та їх прагнення до возз'єднання з історичною Батьківщиною.

Ключові слова: королівська Румунія, етнічні українці, Північна Буковина, політика румунізації, масовий супротив, боротьба за возз'єднання.

Перша світова війна 1914–1918 рр. завершилася надзвичайно вигідно для Румунії, яка, починаючи з кінця XIX століття, рішуче висувала уніоністські (соборницькі) ідеї прилучення до неї порубіжних територій, заселених переважно українцями, які на той час були складовими Росії або Австро-Угорщини. Користуючись тотальним військово-політичним хаосом, який виник внаслідок розпаду протягом 1917–1918 рр. двох антагоністич-

них імперій – Російської та Австро-Угорської, королівська Румунія приєднала 9 квітня 1918 р. Бессарабію, до складу якої входила компактно заселена українцями територія нинішнього Хотинського району Чернівецької області, а 11 листопада того ж року порушила важливу норму міжнародного права, анексуючи шляхом військової інтервенції територію Північної Буковини, при всьому тому, що 3 листопада 1918 р. у